

PHD-DISSZERTÁCIÓ TÉZISEI

Sivadó Ákos

Tanulmányok a megértő társadalomtudomány védelmében

Filozófia Doktori Iskola

Pécs

2011

I. A kutatási feladat

Disszertációm központi problémája a természettudományok és társadalomtudományok módszertani folytonosságának kérdése: mennyiben alkalmazhatók természettudományos vizsgálati módszerek társadalmi jelenségek elemzésére? Amíg egykor a pozitivizmus hívei képviselték a tudományok módszertani egységének álláspontját, addig a XX. század második felében a filozófiai naturalizmus tézisei alapján lehetett azt a nézetet vallani, hogy természeti és társadalmi jelenségeink jellemzői között pusztán mennyiségi különbségek vannak. Ebből pedig következik, hogy az azokat vizsgálni hivatott tudományok sem csak egy radikálisan eltérő módszertan segítségével lehetnek képesek igaz állításokat tenni társadalmi jelenségeinkről.¹

A disszertáció elsődleges feladata a társadalomtudományos vizsgálódás naturalizálásának metafizikai és tudományfilozófiai igényű kritikáját nyújtani, azt az álláspontot védelmezve, hogy amikor társadalomtudományaink a társadalmi jelenségeket matematizálva kívánnak magyarázatot adni és előrejelzéseket tenni, akkor olyasvalamivel próbálkoznak, amire a vizsgált jelenségek metafizikája nem adna lehetőséget. Ezt a kritikát hivatott megalapozni a természeti fajták és társadalmi fajták közötti metafizikai különbségeket tárgyaló első fejezet, valamint a társadalomtudományos törvényeket feltételező elméleteket bíráló második fejezet.

A dolgozat záró fejezete mindezzel szemben egy alternatívát kíván nyújtani, a társadalomtudományos *megértés* egy speciális koncepciójának rehabilitálásával. Ez a megértés-koncepció a társadalmi cselekvéseknek mint szabálykövetésnek (vagy szabálytól való eltérésnek) megértése és interpretációja, mely Peter Winch nevéhez fűződik, és erőteljesen kötődik a kései Wittgenstein munkásságához.

---

¹ Ez a rövid összefoglalás természetesen csak a tudományos realizmus téziseinek fenntartásával együtt érvényes. A disszertáció a realista szempontból értelmezett tudománykonceptiókkal foglalkozik.

II. A kutatás eredményei

1) Természeti és társadalmi fajták

Ahhoz, hogy a természettudományos módszerek alkalmazhatóságát bizonyítsák, a módszertani kontinuitás képviselőinek ki kell tudniuk mutatni, hogy természet- és társadalomtudomány egyaránt léteznek olyan csoportjait vizsgálja, melyek között minőségi különbségek nincsenek. A realista tudománykonceptió értelmében a különböző jelenségek a rájuk vonatkozó törvények segítségével vizsgálhatók – a törvényeket pedig általában fajtákra fogalmazzák meg. A természettudományok ezért a természeti fajtákkal, a társadalomtudományok pedig a társadalmi (vagy emberi) fajtákkal foglalkoznak.

Annak megvilágításához, hogy valóban olyannyira hasonlóak-e a különféle fajta-fogalmaink, mint amilyenek azokat a naturalista felfogás hívei tartják, a társadalmi fajtához tartozás szükséges és elégséges feltételeit igyekeztem kimutatni – elsősorban Roy Bhaskar és Alexander Wendt társadalmifajta-definícióinak alapján. Az általuk javasolt négy meghatározó sajátosság a következő:

1. térben és időben partikulárisak
2. fogalmi természetűek
3. aktív ágensek szükségesek fenntartásukhoz
4. kívülről (a társadalmi struktúra felől) meghatározottak.

A négy jellemző közül azonban kettő (az első és a harmadik) a természeti fajtákkal kapcsolatban is elmondható, az utolsó pedig a fogalmi természet következménye. A fogalmi természet maga azonban olyasmi, amihez hasonlót egyetlen természettudomány által vizsgált fajta esetében sem találhatunk – nincs ugyanis olyan természeti fajtánk, ami pusztán attól jönne létre, hogy fogalmat alkotunk róla.²

Az így kapott feltétel alkalmat ad arra, hogy két szempontból vizsgáljuk társadalmi fajtáinkat: egyrészt összehasonlítsuk őket a természeti fajtákkal annak érdekében, hogy kizárjunk bármilyen természetifajta-konceptióval való folytonosságot; másrészt pedig hogy megvizsgáljuk, mennyire lehet sikeres egy olyan redukcionista

---

² A mesterségesen létrehozott természeti fajtákkal kapcsolatban sem állíthatunk hasonlót: az ugyan igaz rájuk, hogy emberi közbeavatkozás nélkül nem jöttek volna létre, de nem a fogalomalkotás aktusa maga hozta őket létre.

tudományelméleti program, amely a társadalmi fajtákat pszichológiaiakra kívánja redukálni.

A természeti fajtákkal történő összehasonlítás alapjaként a biológiai fajokat választottam, mivel a fizika elemi részecskéitől és a kémiai elemektől eltérően valószínűleg ezen a természettudományos területen a legvitatottabb annak eldöntése, hogy pontosan mik is jelölnek ki egy adott természeti fajtát. A választóvonalakat kijelölni kívánó elméletek közül az esszencializmus, a homeosztatikus tulajdonságnyaláb-elmélet, valamint a fajpluralizmus különböző megfogalmazásai képezték az összehasonlítás alapját.

Az esszenciális tulajdonságokon alapuló elméletek a számos ellenpélda és az esszenciális tulajdonságok meglétének kétségbe vonása miatt mára elvesztették vonzerejüket (ami nem jelenti azt, hogy ne képviselne senki esszencialista álláspontot – lásd pl. Timothy Wilkerson munkásságát), a javasolt alternatívákra viszont egyaránt jellemző, hogy egyre tágabban értelmezik a biológián belül értelmezhető természeti fajták fogalmát. Richard Boyd tulajdonságnyaláb-elmélete már lehetőséget ad arra, hogy a fajokat nem pusztán intrinzikus tulajdonságaik jelöljék ki, hanem történeti meghatározottságuk is szerepet játsszon kialakulásukban – a fajpluralizmus képviselői pedig még ennél is megengedőbbek.

Philip Kitcher a kutatói megismerési érdektől teszi függővé a biológiai fajokat elválasztó határok hollétét, azaz egyszerre több, ugyanannyira legitim klasszifikációs eljárást tart elfogadhatónak. A legkomolyabb „támadás” a klasszikus értelemben vett természeti fajtákra azonban kétségkívül John Dupré promiszkuózus realizmusa. Dupré felfogása szerint nem pusztán a különböző tudományos megismerési érdekek képesek eltérő módokon felosztani a természeti világot, hanem a hétköznapi klasszifikációink is ugyanolyan jó és érvényes módjai az élővilág fajtákba sorolásának, mint az akadémiai taxonómusok rendszertanai. Az egyetlen kritérium, melyet Dupré a felosztások érvényességét illetően megszab, az a gyakorlati hasznosság: amennyiben egy adott populáció tagjai képesek használható kategóriákba sorolni az őket körülvevő világot, úgy nem érdemes megkérdőjelezni az általuk alkalmazott besorolások létjogosultságát. Ez a felfogás szélsőséges esetben azt eredményezheti – mint azt Dupré is példaként hozza fel írásaiban –, hogy bizonyos kultúrkörökben tökéletesen elfogadható, ha a bálnákat például

halaknak tekintik (mivel azok a számukra releváns tulajdonságaikban messzemenően hasonlítanak hozzájuk: vízben élnek, és húsuk emberi fogyasztásra alkalmas). Mindezzel az áttekintéssel az volt a célom, hogy kimutassam, bármennyire megengedően határozzuk is meg, hogy mik játszhatnak szerepet a természeti fajták létrejöttében, a fogalomhasználat egyetlen esetben sem lesz elegendő ahhoz, hogy fajtákat hozzon létre.

A pszichológiai fajtákra történő redukció (és az ezt képviselő módszertani individualizmus álláspontja) pedig azért nem lehet legitim módja a társadalmi jelenségek értelmezésének, mert 1) nem képes kivonni magát a kizárólag a társadalmiság felől értelmezhető fogalmak alól, 2) nem tud elszámolni az ugyanarról a cselekvésről adott, ám az ágensnek eltérő mentális állapotokat tulajdonító magyarázatokkal, valamint 3) nem veszi figyelembe azt, hogy a cselekedeteknek lehetnek nem szándékolt következményei, melyek azonban nem hagyhatók figyelmen kívül a társadalomtudományos vizsgálódás során.

2) Társadalmi törvények

A társadalomtudományos törvényeket három megközelítésből vizsgáltam – három olyan álláspontot figyelembe véve, melyek meghatározóak a róluk való gondolkodásban. A három nézet a következő:

I) A társadalmi és természeti törvények között analógiát találhatunk, ha a kellő precizitással fogalmazzuk meg társadalmi jelenségeinket.

II) A természeti törvények sem felelnek meg a velük szemben támasztott legszigorúbb elvárásoknak, így a társadalmi törvényektől sem szabad elvárnunk ugyanezt.

III) A társadalmi törvények alapvetően statisztikai törvények, azaz nem kivétel nélküli általánosítások, hanem bekövetkezési valószínűség alapján adnak számot a társadalmi jelenségekről.

Az I) álláspont értelmében a társadalmi jelenségek komplexitása és nyitottsága pusztán annyiban jelenthet nehézséget, hogy át kell azokat fogalmazni olyan nyelvezetet használva, mely nélkülözi a komplexitásért felelős intencionális terminusokat – ez Lee C. McIntyre javaslata, aki az analógia tézisének legfontosabb képviselője. Azonban az általa javasolt átfogalmazási módszer nem oldja fel a problémát: az egyéni hit/vágy-típusú magyarázatokkal szemben a kognitív diszonzancia redukciójára hivatkozó megfogalmazást javasol, amely azonban épp annyira támaszkodik mentális tartalmakra, mint az ágensek saját magyarázatai – pusztán a harmadik személy nézőpontjából fogalmazódik meg.

A II) nézet lényege, hogy a természeti törvények sem univerzálisak térben és időben, valamint nem feltétlenül alkalmasak minden, az érvényességi körükbe tartozó eset magyarázatára. Harold Kincaid a molekuláris biológia kapcsán említi, hogy annak törvényei kizárólag a DNS-alapú életformákra vonatkoznak – ez azonban nem tűnik a társadalmi jelenségekkel való összehasonlítás szempontjából legitim kritériumnak, mivel a molekuláris biológia még ezzel a korlátozással élve is alkalmas a földi élet vizsgálatára. A társadalmi jelenségek ezzel ellentétben csak jóval specifikusabb körülmények figyelembe vételével vizsgálhatók: kultúrák között, de gyakran egy adott kultúrán belül is

olyan különbségeket találhatunk, melyek nem oldhatók fel érvényesen valamilyen közös törvényszerűségekre való hivatkozással.

A kutatói szándék vizsgálatával további ellenvetés tehető a társadalmi törvények „felfedezésével” kapcsolatban: Brian Fay szerint a társadalmi törvények megállapításának legnagyobb haszna, hogy segítségükkel olyan ellentmondásokra leszünk képesek rámutatni, melyek az adott társadalomban élő emberek szeme előtt egyébként rejtve maradtak volna. Ez pedig elősegítheti a társadalmi változások facilitálását, azaz a társadalomelmélet szükségszerűen kritikai elmélet kell legyen.

A társadalmi jelenségek megértése azonban – ezzel ellentétben – nem implicálja feltétlenül azok *megváltoztatását*. Ezt az álláspontot részletesen védelmezem a harmadik fejezet társadalomkritikával foglalkozó alfejezetében, amellet érvelve, hogy pusztán annak kimutatása, hogy bizonyos társadalmi gyakorlatok ellentmondásosak, még nem jelenti egy kritikai elmélet kidolgozását.

A III) pontban említett statisztikai törvények felállításával kapcsolatban pedig két problémát érdemes kiemelni. Egyrészt a meghatározott változók közötti korrelációs viszony önmagában még nem jelent oksági relációt: ahhoz, hogy oksági kapcsolatot feltételezhessünk, ki kell tudnunk mutatni, hogy az oknak tartott tényezőkön vagy tényezőkhöz kívül semmilyen egyéb körülmény nem játszott szerepet a vizsgált jelenség bekövetkezésében. Ehhez azonban – a társadalmi jelenségek komplexitásából fakadóan – olyan nagy mennyiségű változót kellene kontrollálnunk (azaz ügyelnünk arra, hogy azok ne avatkozhassanak bele a magyarázni kívánt kapcsolatba), ami megoldhatatlan feladat elé állítaná a társadalomtudósokat.

Másrészt pedig a statisztikai törvények érvényessége és megbízhatósága a változók helyes konceptualizációján és operacionalizációján múlik – azaz azon, hogy a kutatók hogyan definiálják és teszik mérhetővé a vizsgálni kívánt jelenséget. Ez azonban szükségszerűen leegyszerűsítő, és épp azt a társadalmi valóságot lesz kénytelen kizsorítani a vizsgálódás területéről, amely a társadalomban élő aktorok számára adott – azaz azokat a módokat fogja figyelmen kívül hagyni, ahogyan (Ian Hackinggel szólva) az adott társadalomban a cselekvők képet alkothatnak magukról mint emberekről.

3) Társadalomtudományos megértés

A disszertáció pozitív tézise egy olyan megértéskoncepció kidolgozása és védelme, mely Peter Winch szabálykövetés-megértésén alapul. Ennek értelmében a természeti jelenségekre redukálhatatlan társadalmiságot akkor lehetünk képesek helyesen értelmezni, ha a társadalmi cselekvéseket szabálykövetésként azonosítjuk – a megértés során pedig megkíséreljük kimutatni az adott cselekvéshez tartozó társadalmi szabályt.

Az ilyen megértéskoncepciót gyakran éri a relativizmus vádja, hiszen egyik fő állítása éppen az, hogy a társadalmi jelenségeket csak az adott kontextusban lehetünk képesek megérteni – egy idegen életformát pedig nem tudunk az alapján megítélni, hogy a sajátunkon belül annak szabályai esetleg ellentmondásosnak tűnnek. A saját kulturális kontextuson belül sem mondható továbbá az, hogy egy adott jelenségnek csupán egyetlen helyes értelmezése lehetséges – a társadalomkutatók által adott interpretációk így nem valamilyen végső igazság megfogalmazásai, hanem *javaslatok*, melyek mellett alternatív megfogalmazásoknak is helyük van.

Ez a relativizmus konceptuális – azaz nem állítja azt, hogy az adott társas kontextusban értelmesen használt, ám más kultúra racionalitás-koncepciójának ellentmondó fogalmak tényleges létezőket jelölnek a világban (tehát nem ontológiai értelemben vett relativizmusról van szó). A konceptuális relativizmus értelmében csak az jelenthető ki, hogy bizonyos fogalmak adott kultúrán belül hozzásegíthetik az őket használókat egy koherens világkép kialakításához, még akkor is, ha más civilizációk fogalmi kereteihez nem igazodnak maradéktalanul. Amennyiben pedig a társadalomtudós ezt a kontextuális fogalmiságot kísérli meg megérteni, úgy sikeresen lehet képes az annak segítségével létrehozott és fenntartott társadalmi jelenségeket értelmezni – figyelembe véve az őket létrehozó ágensek nézőpontját. Azaz ebben a megértésmódban nem egy olyan valóságról szólnak társadalomtudományos leírásaink, amely a kutató szemszögét tükrözi, hanem képes lehet visszaadni azokat a kategóriákat, melyekben a nyelvhasználó és jelenség-konstituáló cselekvők önmagukat személyként lehetnek képesek értelmezni.

A Winch-i koncepció értelmében a nyelvhasználat és a társadalmi viszonyok elválaszthatatlanok egymástól – ideákat és társadalmi gyakorlatokat nem lehetünk képesek egymástól függetlenül megérteni. Az egymástól különböző nyelvjátékokban

kifejeződő társadalmi viszonyokat pedig akkor tudjuk megérteni, ha sikerül azokat lefordítani egy számunkra ismerős nyelvjáték terminusaira. Ez azonban nem jelenti azt, hogy rendelkezünk kellene valamilyen meta-nyelvjáték eszméjével, melyre minden egyéb lefordítható lenne – pusztán azt kell megengednünk, hogy a vizsgált jelenségek intelligibilitásának biztosítása érdekében javasolhassunk egy fordítási kézikönyvet, mely természetesen szintén kritika tárgyát képezheti.

A konceptuális relativizmus és a fordítási kézikönyvek pluralitása segítségével módosított megértés-koncepció pedig képes lehet arra, hogy a vizsgált jelenségeket olyan perspektívából szemléljük segítségével, melyre hétköznapi cselekvőkként aligha tehetnénk szert. Ebből a szempontból pedig a társadalomtudományos vizsgálódás nem annyira a természettudományokkal, mint inkább a filozófiával folytonos – sikerességének kritériuma pedig nem az oksági magyarázatokban és hosszú távú előrejelzésekben áll, hanem a megélt társas világ jelenségeinek koherens interpretációjában.

III. A kutatási témához kapcsolódó publikációk

2011: In Defence of Language-Interpretive Social Science, *History of the Human Sciences*, 2011/5. 103–123.

2010: Fajtáink eredete, *Magyar Filozófiai Szemle*, 2010/1. 46–58.

2009: A nyelvmegértő szociológia védelmében, *Szociológiai Szemle*, 2009/1. 27–45.